

שיעור הלכתי שבועי מפי מורנו ורבנו הרה"ג דוד שלום נקי שליט"א מו"צ ומחבר סדרת הספרים "בהלכה ובאגדה"

השיעור נמסר בימי ראשון בשעה 18:00 בבית המדרש הגדול "ברכת יצחק" דימונה

והתענג בדשן

"והתענג בדשן נפשכם, הסו אַזְנַכֶם וּלְכוּ אֵלַי, שְׁמְעוּ וְתַחֲזִי נַפְשְׁכֶם" (ישעיה נהב)

זתן טל ומטר לברכה בראש חודש

ברך עלינו בראש חודש כסלו. התאמצות הכוונה בתפילה. תקנת ברכת מעין שבע וטעמיה. אכל עוגה וענבים ובירך רק "על המחיה". עניית אמן אחר קטן.

שכח הזכרת "טל ומטר" בראש חודש

היום נדבר בשאלה מעניינת ששייכת בעיקר לשבוע הבא. בשבוע יחול ראש חודש כסלו ביום שישי. מה הדין: אדם ששכח לומר יעלה ויבוא בשחרית או במנחה של ראש חודש, וחזר על העמידה כפי הדין המבואר בשלחן ערוך (סימן תכב ס"א)¹, וכשחזר בפעם השניה, טעה שוב והפעם שכח לומר "ברך עלינו". האם באופן זה שכבר אמר בפעם הראשונה "ברך עלינו", צריך לחזור על התפילה פעם שלישית כדי לומר באותה תפילה גם ברך עלינו וגם יעלה יבוא, או לא.²

בטובתם – פתאום היתה מגיע להם מחשבה של לימוד תורה, ולכן לפעמים לא היו מכוונים. כמו שמספרים על הגאון רבנו בן ציון אבא שאול זצ"ל, שהיה מוסר שיעור 3 שעות בכל בוקר בישיבת "פורת יוסף", וכשהיה יוצא מהשיעור היה מזיע עד שאפשר היה לסחוט את החולצה שלו, מרוב שהיה מתאמץ בשיעור בעיון ודקדוק בדברי הראשונים. ואחרי שהיה גומר את השיעור היה מוכרח לצאת לשירותים, אבל היה מפחד שיהרהר בדברי תורה, והלא כל המהרהר במבואות המטונפות, עליו נאמר "כִּי דָּבַר ה' בְּזוֹ... ח", כמבואר בגמרא ברכות (כד ע"ב). לכן היה מעמיד תלמיד מחוץ לשירותים, שישאל אותו תרגילים קשים בחשבון, למשל: כמה זה 472 כפול 76? לך תחשבן עכשיו... זה היה תופס את הראש שלו כדי שלא לחשוב בדברי תורה. כך האמוראים הקדושים, היו באות להם כל מיני מחשבות של תורה באמצע התפילה.

ידוע, שרבנו האר"י היה אומר: שהנוסח של הספרדים הוא אמיתי יותר. והרב פעמים הוא היה מתפלל עם מרן הבית יוסף. הוא היה מתפלל לפי הכוונות, ועם כל האריכות שיש בכוונות, היה מכוין מהר ומסיים את התפילה יחד עם מרן הבית יוסף. ופעם מרן זצ"ל סיפר, יום אחד "וַיִּקְרַע מִקְרָה", רבנו האר"י גמר את התפילה ומרן עדיין לא גמר, חיכו למרן דקה שתיים, שלש, לא הבינו מה קרה. שאלו את רבנו האר"י: מה לעשות? להתחיל את החזרה או לחכות? הלך רבנו האר"י אצל מרן ולחש לו באוזן: "זיעת החמור אינה מחמצת". שמע זאת מרן, ולאחר זמן מועט סיים את העמידה, והתחילו את החזרה. אחרי התפילה באו למרן, שאלו אותו: מה קרה שכבודו האריך היום, וכי יום כיפור היום? אמר להם: יש הלכה שכאשר מתפללים, צריך שיהיו חלונות בבית הכנסת, וכמבואר בגמרא (ברכות לא ע"א ולד ע"ב) ובשלחן ערוך (סימן צ"ד ע"ד. ועיין במשנ"ב שם). כמובן לא מדובר על חלונות בגובה אדם, כי זה רק מבלבל את הכוונה של המתפלל שמסתכל על העוברים ושבים ברחוב, וכמו שמרן השלחן ערוך (שם ס"ב) פסק שאסור לשבת בתפילה ליד פתח בית הכנסת, ואחד הטעמים מפני שמסיח דעתו מהתפילה שמסתכל בחוץ, וכל שכן במקומות שיש שם בעיות של פריצות, השם יצילנו. ועל כל פנים החלונות בבית הכנסת צריך שיהיו בגובה, ומטרתם, כדי להביא לאדם יראת שמים, שכאשר מסתכל לשמים זה מביא לו יראת שמים ויכנע לבבו. אמר להם מרן הבית יוסף: בתפילה הסתכלתי כלפי השמים, ופתאום ראיתי ממולי בהר הגבוה, עולה אדם עם חמור ועליו שק קמח למצות של פסח, והתחלתי להסתפק: הלא החמור שעולה את כל העליה הזאת, ודאי שהוא מזיע בחום השמש, אם כן מה דינו של הקמח הנוגע בזיעת החמור, נהיה חמץ או לא? עד שבא רבנו האר"י ואמר לי: זיעת החמור אינה מחמצת. אז פשטתי את הספק (עיין שו"ע סימן תנג ס"ז). מכאן נראה מה זה גדולי עולם, שהתפילה שלהם היתה קודש קדשים, אבל פתאום שלא במתכוין, המוח שלהם חשב על דברים אחרים.

¹ אם אדם שכח לומר יעלה ויבוא בערבית אינו חוזר, כמבואר בגמרא ברכות (ל ע"ב), משום שאין מקדשין את החודש בלילה. והטעם מבואר בגמרא ראש השנה (כה ע"ב) שנאמר: כִּי חֹק לְיִשְׂרָאֵל הוּא מִשְׁפָּט לְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב – קידוש החודש נקרא חוק ומשפט, וכיון שלא דנים ושופטים אלא ביום, שנאמר: "דִּינוֹ לְבַקֵּר מִשְׁפָּט", לכן גם לא מקדשים את החודש בלילה אלא ביום. ובזמננו שהיו מקדשים את החודש על פי הראיה, העדים היו באים ביום ולא בלילה, ואז אב בית הדין שבירושלים היה אומר: "החודש הזה מקודש", וכל העם עונים אחריו: "מקודש מקודש", ונהיה יום זה ראש חודש. לדוגמא: כשמגיע יום ה-30 לחודש, ל' חשוון, כל עוד שלא באו עדים, אנו לא יודעים אם זה יהיה ל' חשוון או א' כסלו, אבל ברגע שבאו עדים ואמרו שראו את הלבנה, אז יום זה הנהפך ל-א' כסלו. וכל זה קורה ביום ה-30 של החודש. אבל בלילה ה-30, אנו עדיין לא יודעים אם למחרת זה יהיה ראש חודש. לכן אם לא אמר "יעלה ויבוא" בלילה ראש חודש, לא חוזר. ואפילו היום שאנו יודעים מתי ראש חודש, לא חוזר על התפילה. וגם בלילה השני של ראש חודש, אם לא אמר יעלה ויבוא, לא חוזר, כיון שלא מקדשין את החודש בלילה, וכמו שכתבו התוספות (ברכות שם), ומרן השלחן ערוך (שם).

² הגאון רבי שלום מזרחי, היה חבירו של מרן זצ"ל. חיבר שו"ת דברי שלום. הוא היה צדיק וחסיד. פעם הוא אמר: אני לא מבין את כל הסימנים הללו בשלחן ערוך על מקרה שאדם שכח לומר את זה ואת זה, הרי אם אדם מרוכז טוב בתפילה, הוא לא אמור לשכוח שום דבר. הוא אמר: אני מעיד על עצמי, שמעולם לא שכחתי שום הזכרה – לא "על הניסים", לא "יעלה ויבוא", לא "רצה והחליצנו", כי כשראשו של האדם מונח בסידור, לא ישכח לומר. וכמו שרמז הגאון מוילנא בפסוק: "אָמַר עַם הַסֵּפֶר יָשׁוּב מִחֻשְׁבְּתוֹ", כשראשו של האדם מונח בספר - בסידור, הוא שם לב להזכיר "רצה והחליצנו" "יעלה ויבוא" ולא ישכח. הגמרא (בבא בתרא קסד ע"ב) אומרת: שלשה דברים אין אדם ניצול מהם בכל יום: אבק לשון הרע, הרהור עבירה, ועיון תפילה. וכתבו התוספות, יש עיון תפילה שהוא טוב, כפי שהגמרא (שבת קכו ע"א) אומרת: ששה דברים אוכל מפירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, ואחד מהם זה: "עיון תפילה", שם הכוונה לאדם שמכוין בתפילה, כי הלא תפילה בלא כוונה – כגוף בלי נשמה. אבל ההיפך מזה, הוא עיון תפילה שהוא רע, ומזה אין אדם ניצול בכל יום, שאין שום אדם יכול לכוין בתפילתו היטב. ומכאן נלמד, כמה צריך להתאמץ לכוין בתפילה כמו שצריך.

בירושלמי (ברכות פ"ב ה"י) אמר רבי מתניא: מחזקא טיבותא לרישא, דכי מטי למודים כרע מגרמיה. כלומר: אני מחזיק טובה לראשי, שכאשר מגיע למודים הוא נופל לבד. ולכאורה זה פלא: וכי רבי מתניא לא כיוון בתפילה? אלא אלו האמוראים הקדושים, מרוב שהיו שקועים בעסק התורה, קושיות ותירוצים, ומהלכים של תורה שהיו עוברים להם בראש, היה להם אונס, ובעל כרחם שלא

לקבלת העלון במייל ולשונות והקדשות: 6410995@okmail.co.il

בשם: 188281682 ניתן לשמוע את שיעורי הרה"ג דוד שלום נקי שליט"א בקו: 0799-165000 שלוחה 544 מידי יום בשעה 18:30. שיעורים קצרים נוספים בקו 02-8080804 שלוחה 7.

לעילוי נשמת מרת אמי היקרה מרת יעל נקי ע"ה בת רבקה תחי' נלב"ע ה' כסלו תש"פ ת.נ.צ.ב.ה.

טעה והתפלל ערבית של חול בשבת

א. יש לנו דין שכתב הטור (ס"ט רסח), אדם שהתפלל ערבית של שבת, ובמקום לומר: "אתה קדשת", התבלבל ואמר: "אתה חונן לאדם דעת", אבל כנראה לא כיון, ולא באה לו דעת שעכשיו שבת... והמשיך את התפילה, "השיבנו" "סלח לנו"... עד שסיים ואמר "עושה שלום". אילו לפחות היה נזכר ב"רצה" והיה מזכיר שם שבת, "רצה נא במנוחתנו ביום שבת קדשנו", בדיעבד היה יוצא ידי חובה (ש"ע רסח ס"ד), אבל הוא לא הזכיר כלום, לכן חייב לחזור (שם ס"ה).

לצאת ידי חובה בברכת "מעין שבע"

ב. אבל מביא הטור בשם רב משה גאון, שאם שמע מהשליח ציבור ברכת "מעין שבע", יצא ידי חובתו. ויותר מזה כתב רב נטרונאי גאון: אפילו לא התפלל בכלל ערבית, לא של חול ולא של שבת, היה עיף ונרדם בהשכיבו, והמשיך לשכב... והתעורר רק כאשר שמע את הציבור אומרים: ויכולו השמים והארץ וכל צבאם... אומר: לפחות, אם לא התפללתי ערבית, אשמע מהשליח ציבור ברכת "מעין שבע", כותב רב נטרונאי שיוצא ידי חובה! בא הטור ושואל: תימה, הלא הוא חייב להתפלל תפילה שיש בה שבע ברכות, ואיך יצא בברכת "מעין" שבע, שהיא רק תקציר לתפילה של שבת?

לצאת ידי חובה מחזרת השליח ציבור

ג. שאלה מהקהל: אולי בכל תפילה אני יצא ידי חובה מהשליח ציבור במקום להתפלל בעצמי? תשובה: לפי ההלכה אדם לא יכול לומר: לא מתאים לי להתפלל היום, אני אחכה לחזרת השליח ציבור ואשמע ממנו ואצא ידי חובה. אין דבר כזה! שכיון שהוא בקי ויודע להתפלל, אינו יוצא ידי חובה מהשליח ציבור (סימן קכד ס"א). ורק במקרה שהתפלל תפילה שלימה, אבל שכח להזכיר "יעלה ויבוא", אף שהיה עדיף שיתפלל שוב בעצמו, פעמים שהראש שלו לא מרוכז וקשה עליו, בזה כתבו התוספות (ברכות כט ע"ב, ור"ה לד ע"ב) בשם בה"ג, שרשאי לצאת ידי חובה מהחזן בחזרה. ולכן הטור תמה כאן ביותר על רב נטרונאי גאון, שאיך יצא ידי חובה אותו אדם שלא התפלל בכלל תפילת ערבית?

טעם הגאונים שיוצאים בברכת "מעין שבע"

ד. על זה בא מרן הבית יוסף ואומר: אין ספק שיש לתמוה על דברי הגאונים האלו כמו שתמה הטור, אבל בכל זאת זה חידוש שכתבו הגאונים לפני 1000 שנה, אנחנו לא יכולים לומר "תימה" ולהשאיר אותם בקושיא. לכן מיישב הבית יוסף, כיון דקיימא לן (ברכות כז ע"ב) תפילת ערבית רשות, ממילא אינה חמורה כשאר תפילות. כלומר: אמנם היום תפילת ערבית קיבלה כחובה, אבל מכיון שעיקרה היא "רשות", לכן יש את הקולא הזאת שיוצא ידי חובה בברכת מעין שבע, בין לרב משה גאון - ששכח להזכיר של שבת בתפילה, ובין לרב נטרונאי גאון - שלא התפלל בכלל, סוף סוף שניהם צריכים להתפלל "תפילת ערבית", וכיון שהיא "רשות", לכן מועיל לצאת ידי חובה בברכת מעין שבע מהחזן, וכן נראה מדברי הסמ"ג. (ועיין חזון עובדיה שבת א עמוד שפה שכן כתב גם רש"י). על כל פנים, כך פסק מרן (שם ס"ג) להלכה ולמעשה,

כדעת הגאונים הללו, שאם התפלל של חול ולא הזכיר של שבת, או שלא התפלל כלל, ושמע משליח ציבור ברכה מעין שבע, יצא ידי חובה. רק כמובן שלא יעשה דבר כזה לכתחילה, כי יש ראשונים שחולקים על הגאונים, כמו המנהיג, האבודרהם ועוד. אבל אם עשה כן, יצא ידי חובה. וכל שכן אם הוא עצמו החזן, שיעשה זאת לכתחילה, ויצא ידי חובה.

מקור וטעם תקנת ברכת "מעין שבע"

ה. והנה הטעם לתקנה של ברכת מעין שבע הובא בגמרא שבת (כד ע"ב) מפני הסכנה. ומסביר רש"י שבזמנם הבתי כנסיות היו בשדות, [כי פעם לא היה מושג שכן אדם לא מתפלל, אין דבר כזה! כולם יראי שמים ובאים להתפלל, וכיון שכן, לא היה מקום בעיר לבתי כנסיות כאלו גדולים להכיל את כל ציבור המתפללים³. גם פעם לא היו בונים בניינים גבוהים, לכל היותר היו שתי קומות "הבית והעליה", ומצפיפות הדוורים לא היה מקום בעיר, והיו צריכים לבנות בתי כנסיות בשדות]. ושם בשדות - חוץ לעיר, מצויים מזיקים ושדים, וזה מסוכן מאוד, כמו שאמרו בגמרא (פסחים קיב ע"ב) שאסור לצאת יחידי בלילה מפני המזיקים - שדים⁴. והנה אדם זה היה עסוק בהכנות לשבת ואיחר לתפילת ערבית, בגמר התפילה כולם הלכו, והוא נשאר לבדו, וכשחזר יחידי, בא לידי סכנה, לכן תיקנו חז"ל ברכת "מעין שבע", כדי שבינתיים עד שהשליח ציבור יאמר את הברכה הזאת, המאחרים הללו יסיימו את העמידה. כך הסבירו גם הר"ן, המאירי, רבנו ישעיה דטארני, רבנו פרחיה (גיסו של רבנו אברהם בן הרמב"ם) - (שבת שם) והמרדכי (פרק כל כתיבי תז).

הבנת הגאון מוילנא בדעת הגאונים

ו. אולם הגאון מוילנא (סימן רסח אות יג) כתב לחדש בדעת הגאונים, שהטעם שתיקנו "ברכת מעין שבע", כדי שהמאחרים שלא הספיקו להתפלל, יצאו ידי חובה משמיעת השליח ציבור. ולכן גם אם התפלל של חול או שלא התפלל בכלל, יכול לצאת ידי חובה, כי כך היתה התקנה מעיקרא להוציא ידי חובה בברכת מעין שבע. ולפי זה, לא צריך להגיע לטעם שכתב מפני שתפילת ערבית רשות.

שכח להזכיר של שבת בליל יום טוב שחל בשבת

ז. מהלכה זו למד מרן החיד"א, כאשר חל יום טוב בשבת, נוסח התפילה שמתפללים הוא של יום טוב: "אתה בחרתנו", ומזכירים בתוך התפילה שבת וחג, וחותרים: "מקדש השבת וישראל והזמנים". והנה בליל החג, האיש הלזה חלם מעט חלומות, והתפלל "אתה בחרתנו", אבל לא הזכיר של שבת כלל. לפי הדין לא יצא ידי חובה, כי לא הזכיר שבת. אבל בא החיד"א (מחזיק ברכה סימן רסח סק"ט) ומחדש, שאם שמע מהשליח ציבור ברכת מעין שבע, יצא ידי חובה. שהרי אם טעה בסתם ליל שבת והתפלל של חול, שעליו לחזור על כל התפילה, ושמע "מעין שבע" יצא ידי חובה, הוא הדין כאן שלא הזכיר של שבת, ושמע מעין שבע, יצא ידי חובה, כיון שמה שהיה חסר לו של שבת, השלים עתה במעין שבע.

⁴ לשדים יש הוראות מגבוה... הגמרא (ברכות מג ע"ב) אומרת: אם הם רואים אדם הולך יחידי, הם יכולים להזיק אותו. אם הם רואים שנים, הם יכולים רק להראות אליהם, אבל לא להזיק אותם. ואוי ואבוי לו לאדם שרואה שדים. הגמרא (שם ו ע"א) אומרת, מי שרוצה לראות שדים, יקח שליא של חתולה שחורה בת שחורה, בכורה בת בכורה, וישרוף את השליא, ואת האפר ישים על העינים שלו, ויראה שדים. אבל מספרת הגמרא (שם) על חכם אחד - רב ביבי בר אביי, שהיה סקרן מעט - כך מרן זצ"ל אמר - ורצה לראות שדים, ועשה את הדבר הזה, וניזוק! מהפחד שראה את השדים יצא מדעתו, עד שבאו חבריו והתפללו עליו, ונתרפא. המשנה במסכת אבות (פרק ג משנה ד) אומרת: המהלך בדרך יחידי ומפנה לבו לבטלה, הרי זה מתחייב בנפשו. אמנם להלך בדרך יחידי הוא סכנה, אבל אם חושב בדברי תורה, התורה אגוני מגנא ואצולי מצלא (סוטה כא ע"א), היא שומרת ומלווה אותו שלא יוכלו להזיקו, כי לוית חן הם לראשך (עירובין נד ע"א).

עוד שמעתי ממרן זצ"ל שסיפר על מרן הבית יוסף ורבנו האר"י שהיו מתפללים יחד, ושוב מרן הבית יוסף האריך בתפילה. אמר להם רבנו האר"י: תמתינו, עכשיו מרן מתיר עגונה. לאחר שגמרו את התפילה, אמרו לו למרן: רבנו מה קרה היום? אמר להם: יש אשה אחת עגונה, שבעלה נעלם כבר הרבה זמן, וכל יום באה לבית הדין בוכה, ומבקשת שנתיר אותה. הגעתי ל"שמע קולנו", התחלתי להתפלל להקב"ה, תאיר לי את העיניים, תן לי פתח להתיר את העגונה הזאת. ותוך כדי שאני מתפלל, פתאום נזכרתי מתשובת הרשב"א, שלפי דבריו יש מקום להתיר אותה, ואז התחלתי לפלפל אם יש ראייה מהרשב"א או לא. אלו גדולי עולם! הלוואי שגם אנחנו נהיה חשודים על הדברים הללו...

³ עשיתי "שבת שכולה תורה" לפני כמה שבתות בעיר "אלעד", שמה כולם חרדים - אשריהם ישראל, כל פסיעה שאתה הולך יש שם בית כנסת, הייתי במתחם אחד של אולי 200 מטר, יש שם 4-5 בתי כנסת, וכולם גדולים, פה של 100 איש, ופה של 200 איש, וכולם מלאים - בן פורת יוסף.

אכל עוגה וענבים

ובירך ברכה אחרונה רק על העוגה

ח. החיד"א מביא ראיה לדבריו, מדין אדם שאכל כזית עוגה, שהתחייב בברכה אחרונה "על המחיה", וגם אכל ענבים והתחייב בברכה "על העץ ועל פרי העץ". והלא לפי הדין, צריך לברך "על המחיה" ולכלול בה "על העץ ועל פרי העץ", אבל הוא לא שם לב, הפה שלו רגיל להגיד רק "על המחיה", ולא הזכיר "על העץ ועל פרי העץ" כלל. כותב החיד"א, מה שבירך "על המחיה" יצא ידי חובה על העוגה שאכל, ועכשיו מוטל עליו לברך שוב "על העץ ועל פרי העץ", כדי לברך ברכה אחרונה על הענבים. - לפי זה, הוא הדין כאן, הוא היה צריך להתפלל תפילה של יום טוב ולכלול בה שבת, ולא הזכיר של שבת, נאמר לו, יצאת ידי חובה של תפילת יום טוב, אבל תפילה של שבת לא יצאת, ואם תשמע מעין שבע מהשליח ציבור תצא ידי חובה, למרות שבברכה זאת לא מוזכר יום טוב⁵. ומכאן נוכל לכאורה לפשוט את הספק בשאלה שלנו, אדם שלא אמר "יעלה ויבוא" במנחה בראש חודש, וחזר להתפלל, ושוב טעה 'וישן ויחלום שנית' ולא אמר "ברך עלינו", כיון שיש לו בתפילה הראשונה "ברך עלינו", ובתפילה השניה "יעלה ויבוא", אינו צריך לחזור ולהתפלל פעם שלישית.

ט. כמובן, שקולא זאת של החיד"א שייכת רק במקרה כמו שלנו, שחיסר הזכרה ותוספת בתפילה כמו "יעלה ויבוא", או "ותן טל ומטר לברכה", שאין כאן חסרון ממשי ממנין ברכות התפילה, אבל אדם שהתפלל ושכח לומר "סלח לנו", ושוב חזר להתפלל ושכח "תקע בשופר", ודאי שבאופן כזה לא אומרים לו: בוא נצרך את התפילות, כי תפילת העמידה שלא נאמרה במנין כל ברכותיה, כאילו לא התפלל כלל. (עיין גיליון 1 הערה 11)

החולקים על מרן החיד"א

י. אבל באמת שדברי החיד"א הללו לא מוסכמים להלכה כלל, כי המאמר מרדכי (סימן רסח סק"ט) חלק עליו⁶ וכתב, פשוט שאותו אדם שהתפלל של יום טוב ולא הזכיר של שבת, לא יצא ידי חובה מברכת מעין שבע מהשליח ציבור, ועליו לחזור ולהתפלל תפילה אחת שיש בה גם שבת וגם יום טוב כאחד, כי כך חז"ל הקדושים תיקנו להתפלל תפילה אחת שמוזכר בה שבת ויום טוב. גם רבי ישראל יעקב אלגאזי בספרו שלמי ציבור (דף שו ע"ד) חלק על מרן החיד"א, וכתב שלא יוצא ידי חובה בברכת מעין שבע. וכתב שאין הנידון דומה לראיה שהביא החיד"א, כי כאשר אדם אכל עוגה הוא התחייב בברכה "על המחיה", ואחר כך שאכל ענבים, התחייב בברכה נוספת "על העץ ועל פרי העץ", רק שבאו חז"ל ואמרו לו: אל תרבה בברכות, תעשה ברכה

⁵ אמנם על עצם ההלכה שאמר החיד"א שאם אכל עוגה ופירות שבעת המינים, ובירך על המחיה ולא כלל בה "על העץ", צריך לחזור ולברך שוב "על העץ", זה לא מוסכם להלכה. ולכן מרן זצ"ל כתב (חזון עובדיה ברכות, עמוד קפט), שבדיעבד יצא ידי חובתו, ואינו חוזר לברך שוב. והטעם לזה, כמו שכתבו הרשב"ץ ועוד, בדין אדם שאכל פירות "העץ" משבעת המינים ופירות "האדמה", שאמנם לכתחילה צריך לברך קודם ברכת "בורא נפשות" ורק אחר כך "מעין שלש", אבל בדיעבד, אם בירך קודם "מעין שלש", יצא ידי חובה ולא יברך "בורא נפשות", כיון שהזכיר בברכת "מעין שלש" ו"על תנובת השדה", ובזה פטר את פירות האדמה. וכן כתבו הסמ"ק, והאגודה, וכמבואר בחזון עובדיה (שם עמוד רג ועיין ה"ע ח"ב עמוד קח). ולכן גם פה יצא ידי חובה.

⁶ חיבר אותו הגאון רבי מרדכי כרמי - חי בדורו של מרן החיד"א. הוא לא הזכיר בהלכה זו את החיד"א, וכנראה משום כבודו של החיד"א, כמו שבאר מרן הראש"ל רבנו יצחק יוסף שליט"א בשיעוריו בלוי"ן.

אני נזכר מעין זה, בחוברת "חג הסוכות בהלכה ובאגדה" מובא בענין הילדים שעולים לתורה ב"שמחת תורה", שאפילו קטן שהגיע לחינוך, אם לא ברור שגופו נקי כהוגן, אין לענות אחריו "אמן", כי מאחר והברכה אינה יוצאת מגוף טהור, גרע יותר מברכה לבטלה שאסור לענות אמן אחריה. ובקטן פחות מגיל 6, אפילו הוא ודאי נקי, אין עונים אחריו "אמן", ואינו מצטרף לזימון. והבאתי את המקור ממרן זצ"ל בשר"ת יביע אומר (חלק ב סימן יג) על פי תשובת הריב"ש (סי' תנא) שאפילו הוא חרף ויודע למי מברכים, הוא מבין ענין, יודע למכור עיתונים וחבורות... הרי הוא כמי שאין בו דעת, וקבעו חז"ל שהוא לא מצטרף לזימון. והנה לאחרונה, ראיתי ספר שאלות ותשובות של תלמיד חכם צדיק בזמנינו, ושם בחלק ב' הוא לא רצה לכתוב שהוא

אחת על הכל. ולכן אם טעה ואמר ברכת "על המחיה" לבד, יחזור לברך "על העץ ועל פרי העץ". אבל בתפילת ערבית של יום טוב שחל בשבת, וכי חז"ל אמרו: תתפלל תפילה אחת של יום טוב, ותפילה אחת של שבת? לא! אלא כאשר נכנס הלילה, התחייב להתפלל תפילת ערבית שכלול בה יום טוב ושבת, כי זה יום אחד שכלולות בו שתי קדושות, לכן צריך לחזור על התפילה ולהזכיר בה שבת ויום טוב כאחד. ולפי דבריהם של המאמר מרדכי והשלמי ציבור, במקרה שלנו ששכח בפעם השניה "ברך עלינו", הוא יצטרך לחזור ולהתפלל פעם שלישית, כי כמו שאי אפשר לחלק בין תפילת יום טוב לתפילת שבת וצריך להזכיר שניהם כאחד, כך גם בראש חודש, חז"ל תיקנו תפילה אחת שיש בה גם "יעלה ויבוא" וגם "ברך עלינו", ומכיון שלא הזכיר את שתיהן בתפילה אחת, צריך לחזור ולהתפלל פעם שלישית. יוצא שהנידון שלנו תלוי במחלוקת החיד"א עם המאמר מרדכי ושלמי ציבור.

מחלוקת האחרונים

תלויה במחלוקת הראשונים

יא. הגאון העצום רבי צבי פסח פראנק (ברכות מט ע"ב) רצה לתלות את מחלוקת החיד"א והמאמר מרדכי, במחלוקת ראשונים שהובאה בתוספות (ברכות כו ע"ב), בדין אדם ששכח לומר יעלה ויבוא במנחה של ראש חודש, ונזכר רק אחרי שהגיע הלילה שכבר נגמר ראש חודש. או אדם שהתפלל ביום שבת מנחה של חול, במקום נוסח של שבת - "אתה אחד", ולפי ההלכה צריך לחזור ולהתפלל שוב תפילת מנחה, אבל הבעיה שהוא נזכר רק בלילה במוצאי שבת. לדעת רבנו יהודה, בשני המקרים הללו, לא צריך לחזור ולהתפלל שוב, שהרי התפלל כבר, וכל המטרה של החזרה בגלל שלא הזכיר "יעלה ויבוא", או "שבת", ועתה כבר עבר ראש חודש ויצאה שבת, ומה יועיל לו שיחזור על התפילה, וכך גם דעת הרשב"א והמאירי (שם). אבל התוספות מביאים את דעת רבנו משה שמדייק מהרי"ף, שכיון שהאדם הזה לא אמר "יעלה ויבוא", או לא הזכיר של שבת במנחה של שבת, הרי הוא כאילו לא התפלל כלל, ועליו לחזור ולהתפלל שוב, וכך גם דעת האשכול, תלמידי רבנו יונה ועוד. זאת אומרת: ישנה מחלוקת ראשונים, כאשר אדם לא אמר "יעלה ויבוא" בתפילה, האם זה נקרא שלא התפלל בכלל, או שהתפלל רק שחסר לו "מעין המאורע". לפי זה, מרן החיד"א שסובר שיכול לצאת ידי חובה בברכת "מעין שבע" מפי השליח ציבור, דעתו כדעת רבנו יהודה, שמה שהתפלל ביום טוב שחל בשבת ולא הזכיר שבת, זה נקרא שהוא התפלל, רק חסר לו "מעין המאורע" של שבת, ואת זה יכול להשלים בברכת מעין שבע. אבל המאמר מרדכי סובר כדעת האשכול, שכאשר לא הזכיר "מעין המאורע", נחשב לו כאילו לא התפלל בכלל, ולכן בתפילת יום טוב

חולק על מה שכתוב בחוברת, אז הוא כתב ברמז, יש חוברת הלכות חג הסוכות, וציטט את הלשון שכתבנו שם, שצריך להזהיר את הציבור שלא יענו אחריהם 'אמן', וכתב תשובה ארוכה על זה שאפשר לענות אמן. ואז הוא מביא את מרן ביביע אומר הנ"ל שאין לענות אחריהם אמן אין גופם נקי, וכתב, ולא זכיתי להבין דבריו. ואחר כך כותב: שוב ראיתי שמן חזר בו, הוא מתכוין לחלק ח (סימן כה). שם מרן מדבר על ימינו שהילדים הקטנים פיקחים, הוא לומד בתלמוד תורה, מספר לך על אברהם אבינו, על משה רבנו, על פרעה, גם יודע הלכות... ולכאורה אפשר לענות אחריהם אמן. ומרן הביא שם את הרא"ה והריטב"א שחולקים על הריב"ש, וכותב: ואף על פי שביביע אומר ח"ב (סי' יג אות יא) הסתמכת על מה שכתב הריב"ש שקטן שהוא פחות מ-6 שנים, אפילו הוא חרף ויודע למי מברכים ולמי מתפללים, הואיל ולא הגיע לעונת הפעוטות הרי הוא כמי שאין לו דעת. אולם ראיתי להרא"ה והריטב"א שאם יודע למי מברכים אפילו בן 5 שנים מזמנים עליו. ולפי זה, כשהוא ספק אם מלאו לו 6 שנים יש כאן ספק ספיקא, שמה הוא בן 6, ואם תמצא לומר שעדיין לא הגיע לעונת הפעוטות, שמה הלכה כהרא"ה והריטב"א, שגם מן 5 שיוודע למי מברכים נחשב הגיע לחינוך, הלכך יש לענות אחריו אמן. וגדולה מזו אני אומר: כי בהגלות נגלות דברי הרא"ה והריטב"א, אף בידוע שהוא מן 5 שנים ומעלה, ויודע למי מברכים, העונה אמן אחר ברכותיו יש לו על מה שיסמוך. זה מה שמרן כתב! ומזה התלמיד חכם הזה - שיהיה בריא, אומר: הנה אתה רואה שהרב חזר בו... אבל רבנו של עולם, הרב חזר בו רק לענין הגיל, שבמקום גיל 6 אני אומר לך עכשיו שגם בספק 6, או 5 אתה יכול לענות אחריו 'אמן', אבל לא הזכיר מילה אחת על הענין של 'אין נקי', ובדואי שכונתו, שגם כאשר אתה עונה אמן על ברכת הקטן, זה בתנאי שגופו נקי, כי אם גופו לא נקי, גם אם יהיה גדול כמו גמל... לא עונים אחריו אמן! ולכן במחילה מכבוד תורתו, לא צדק בדבריו בזה.

שכח גשם בערבית של שבת

יב. אבל לכאורה צריך להבין את המאמר מרדכי. הלא מי שלא אמר "משיב הרוח ומוריד הגשם", אומרת הגמרא (ברכות כט ע"א) מחזירים אותו. וכפי שהסברנו בשיעור הקודם (עיי' גליון 1) מדובר שגם לא אמר "מוריד הטל", וכך פסק מרן השלחן ערוך (סימן קיד סעיף ה). והנה אם אדם התפלל תפילת ערבית של שבת, ולא הזכיר "מוריד הגשם" ולא "מוריד הטל", שצריך לחזור על התפילה, ושמע מהחזן ברכת "מעין שבע", יצא ידי חובה, וכמו שמרן השלחן ערוך לא חילק בהלכה זו שיוצא במעין שבע בין קיץ לחורף, ובודאי לא כתב את ההלכה רק לימות הקיץ, וכן כתב במפורש הגאון רבי עקיבא איגר (סימן קיד) שיוצא ידי חובה, וכך פסק מרן בחזון עובדיה (שבת א עמוד שפח). ואף על פי שבברכת מעין שבע אין הזכרת גשם כלל, מכל מקום כיון שמטבע הברכה כך הוא, הרי הוא יוצא ידי חובתו.

שכח "יעלה ויבוא"

בערבית של שבת חול המועד

יג. וכתב הגאון המהרש"ם בספרו דעת תורה (שם), שהוא הדין כאשר התפלל ערבית של שבת בחול המועד סוכות, ושכח לומר "יעלה ויבוא", ושמע מהשליח ציבור ברכת "מעין שבע", יצא ידי חובה, אפילו שבברכת מעין שבע אין הזכרת "מעין המאורע" של סוכות כלל, כיון שמטבע הברכה כך היא. וכך פסק מרן בחזון עובדיה (חנוכה עמוד רפג)

יד. ואם כן לכאורה יש להקשות, לפי המאמר מרדכי, למה במקרים הללו יוצא ידי חובה בברכת מעין שבע, ואילו במקרה שלא הזכיר של שבת בתפילת יום טוב שחל להיות בשבת, לא יוצא ידי חובתו בברכת מעין שבע, הלא כמו בשבת חול המועד שלא הזכיר יעלה ויבוא, יוצא במעין שבע אפילו שלא מזכיר בה חג הסוכות כלל, כי זה הנוסח הקבוע שתקנו חז"ל, הוא הדין בשבת ויום טוב ששכח להזכיר של שבת, נאמר שיוצא במעין שבע אפילו שלא מזכיר בו חג הסוכות כלל, כי זה הנוסח הקבוע שתקנו חז"ל?

החילוק בין ניזון המאמר מרדכי לניזונים הנ"ל

טו. אבל מי שיתבונן יראה שזו לא קושיא, ולא קרב זה אל זה כל היום וכל הלילה, כי ברור שיש לחלק בין הזכרת "יעלה ויבוא", שאינה מברכות התפילה אלא תוספת, וכן "משיב הרוח" אינה מעיקר הברכה, כי עיקר הברכה היא מחיה המתים, ומשיב הרוח אינה אלא תוספת לימות הגשמים, לכן יצא ידי חובה במעין שבע, כי אף שמפני חיסרון הזכרת "גשם" או "יעלה ויבוא", אנחנו מחשיבים אותו - לפי המאמר מרדכי - כאילו לא התפלל בכלל, הלא פסק מרן (סימן רסח סעיף א) שגם כאשר לא התפלל בכלל, יוצא ידי חובתו מפי השליח ציבור במעין שבע, ובארנו לעיל שבודאי הוא הדין בחורף ובחול המועד. לא כן ביום טוב שחל בשבת, שהזכרת יום טוב היא מגוף התפילה ולא תוספת גרידא, אם כן היאך יצא במעין שבע שיש בה רק שבת, הרי לא התפלל תפילה הראויה של יום טוב ושבת יחד. והרי אדם שלא התפלל ערבית ביום טוב שחל להיות בשבת, ושמע ברכת מעין שבע הלא ברור שלא יצא ידי חובתו, כמו שכתב האליה רבה (שם ס"ק יח), מפני שהשליח ציבור לא מזכיר של יום טוב בברכת מעין שבע. ולכאורה תשאל: הלא גם הזכרת "מוריד הגשם" ו"יעלה ויבוא" לא מוזכרים בברכת מעין שבע, ולמה יוצא ידי חובה? אלא בהכרח כמו שאמרנו, שיש חילוק בין אם חיסר תוספת בתפילה, לבין אם חיסר בגוף התפילה?

7 שאלה מהקהל: הרי כל מה שיוצאים ידי חובה בברכת מעין שבע מפי השליח ציבור, הוא מדין "שומע כעונה" שהשליח ציבור מכוון להוציא ידי חובה, וממתי שמענו שהשליח ציבור מכוון להוציא ידי חובה בברכה זו? **תשובה:** האמת שכן הקשה רבנו יוסף חיים בשו"ת רב פעלים (חלק ג א"ח סימן כג), ומרן בחזון עובדיה (שבת א עמוד שפח) כתב לתרץ: ראשית כל, מכיון שהלכה פסוקה היא בשלחן ערוך שיחיד שטעה יכול לצאת ידי חובה מפי השליח ציבור, מסתמא הוא מכוין להוציא ידי חובה את הטועה.

טז. איך שיהיה, הבאנו מחלוקת אחרונים החיד"א ומאמר מרדכי, אבל אם יהיה ראשון אחד, הוא יכריע את הכף, כי האחרונים לא יכולים לחלוק על ראשונים, כמבואר ברמ"א (חושן משפט סימן כה ס"ב). והנה מרן זצ"ל (חזון עובדיה שבת א עמוד שצג) מצא את ספר "הבתים" - חיבר אותו אחד מרבנותינו הראשונים מלפני כ-700 שנה, רבנו דוד כוכבי. והוא כתב על המקרה הזה של אדם שהתפלל ערבית בשבת שחל בו יום טוב, ושכח להזכיר של שבת, שצריך לחזור ולהתפלל, כיון שחז"ל חייבו אותו בתפילה אחת שיש בה גם שבת וגם יום טוב, וכדעת המאמר מרדכי, וכן פסקו עוד כמה מהאחרונים, לכן הלכה למעשה צריך לחזור על התפילה, ולא יוצא ידי חובה בברכת מעין שבע. רק שכתב מרן זצ"ל (שם עמוד שצה) שהנכון לחזור בתנאי של נדבה. ואף שמרן השלחן ערוך (סימן קז) פסק שלא מתפללים תפילת נדבה בשבת, כי לא מקריבים קרבן נדבה בשבת, אבל סוף סוף זה גם מחלוקת כמבואר בטור ובבית יוסף, ולדעת הר"ף (שו"ת סימן שפ) מתפללים נדבה בשבת, כי רק קרבן נדבה לא מקריבים מפני חילול שבת, אבל בתפילה לא שייך חילול שבת. נמצא שיש לנו ספק ספיקא, שמא כדעת ספר הבתים והאחרונים שצריך לחזור ולהתפלל, ואפילו אם תאמר כהחיד"א, שמא הלכה כדעת הר"ף שמותר להתפלל נדבה בשבת. על כן, גם בנידונינו ששכח להזכיר "טל ומטר" בתפילה השניה, יחזור להתפלל פעם שלישית ובתנאי של נדבה.

צריך עיון

יז. עוד מילה אחת, מה שהוקשה לי על הגאון הרב פראנק הנ"ל שכתב שהחיד"א סובר כרבנו יהודה שנחשב שהתפלל רק שהחסיר מעין המאורע, ואילו המאמר מרדכי כספר האשכול שלא התפלל בכלל. והלא בספר הבתים (הלכות תפילה פרק ג עמוד עב) הביא את דעת רבנו יהודה והחולקים, וכתב: וראשון נראה לי עיקר. כלומר, כדעת רבנו יהודה, שנחשב שהתפלל, רק שיש בה חיסרון של הזכרת "מעין המאורע", ואף על פי כן הוא עצמו פסק, שאם לא הזכיר של שבת בתפילת יום טוב שחל בשבת, צריך לחזור ולהתפלל. ועל כרחק שהבין ששני דברים הללו לא תלויים אחד בשני, ואם כן אין הכרח שהמאמר מרדכי סובר כמו האשכול.

אם יש תפילה לחצאין

יח. וצריך לומר שהסברא של ספר הבתים בזה, כי רק באופן ששכח לומר "יעלה ויבוא", וכבר עבר ראש חודש, אז אינו צריך לחזור, כי סוף סוף התפלל ועתה אין תיקון ותועלת בחזרתו, לא כן ביום טוב שחל בשבת, ושכח להזכיר של שבת, אף שנחשיבהו שהתפלל, אבל סוף סוף חז"ל תיקנו להתפלל תפילה שיש בה גם שבת וגם יום טוב, ועדיין הוא נמצא בזמן הראוי לתפילה זו, לכן צריך לתקן לחזור ולהתפלל. נמצא אפוא שכל מחלוקת המאמר מרדכי והחיד"א, היא רק אם יכול לחלק את התפילה לחצאין, כמו במעין שלוש או לא. ובאמת, לדעת החיד"א אף אם טעה להיפך והתפלל של שבת ולא הזכיר יום טוב, וחזר להתפלל והזכיר רק יום טוב, יצא ידי חובה. אבל למאמר מרדכי ברור שלא יצא, כי אין תפילה לחצאין, ולעולם שניהם סוברים כרבנו יהודה.

אבל גם אם נאמר שהשליח ציבור באמת לא חושב על זה ולא מכוין להוציא ידי חובה, הרי ישנה מחלוקת אם מצוות צריכות כוונה או לא. וכיון שלדעת רוב הראשונים מצוות לא צריכות כוונה, וכמו שכתבו הרשב"א והמאירי שכן דעת רוב המפרשים, אף שלהלכה אנחנו פוסקים שמצוות צריכות כוונה (שו"ת סימן ס"ד), אבל לפחות בתפילת ערבית שהיא רשות יש להקל בשמיעת הברכה מפי השליח ציבור אף בלי כוונה. ובכל אופן בודאי שאם אפשר, טוב שיאמר לו שיכוון עליו.